

SOVYETLERDEKİ MÜSLÜMAN TÜRKLERİN SOSYAL YAPISI ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

Dr. Davut DURSUN

Giriş:

Kapladığı alan, nüfus, askeri güç, ekonomik imkanlar, uluslararası alanda oynadığı rol, temsil ettiği siyasal güç vb. temel değişkenler itibarıyla dünyanın en büyük ülkelerinden biri olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, federal yapıda örgütlenmiş çok uluslu bir devlet olarak ortaya çıkmıştır (Sovyetler Birliği 1977 Anayasası. Madde:70). I. Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından çizilen çok kutuplu uluslararası sistemin II. Dünya Savaşı ile son bulmasından sonra yerine kurulan iki kutuplu sistemin bir kutbunda Amerika Birleşik Devletleri yer alırken, diğer kutbunda Sovyetler Birliği yer almış ve dünya bir bakıma bu iki süper gücün iktidar alanlarına bölünmüştür. Savaş yıllarında Hitler Nazizmine ve Mussolini Faşizmine karşı omuz omuza veren ABD ve SSCB'nin yolları savaştan sonra ayrılıyor ve tarihe "Soğuk Savaş" diye geçen bir çatışma dönemi başlıyordu. Sovyetler Birliği Batı Avrupa ile arasında güvenli bir tampon bölge oluşturmak amacıyla Doğu Avrupa'da sosyalist-komünist yönetimler kuruyor ve hızla askeri harcamalarını artırarak süper güç haline geliyordu. İçeride tartışmasız resmi ideolojiyi temsil eden ve her türlü iktidarı elinde tutan tek partiye, insan hayatının bütün alanlarına yaygın şekilde müdahale eden ve devlet mülkiyetini her tarafa yayan totaliter bir siyasal sisteme dayalı bir yapı kuran Sovyetler Birliği'nin siyasal, kurumsal ve ideolojik özelliklerin yanı sıra sosyal alanda en önemli niteliği çok uluslu (multinational) bir yapıda olması ve siyasal organizasyonunu bu sosyal özelliğe dayandırmış bulunmasıdır.

Sovyetler Birliği onbeş birlik cumhuriyeti, yirmi muhtar cumhuriyet, (onaltısı Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde, ikisi Gürcistan SSC'inde, biri Özbek SSC'inde ve biri de Azerbaycan SSC'indedir), on muhtar bölge (oblasti) ve sekiz muhtar eyaletten (okrug) meydana gelmiş bir coğrafyaya sahip olmasının yanı sıra nüfusun din, kültür, tarih ve etnik sosyal yapısı içerisinde yer alan müslüman nüfusun sosyal yapısı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Bu ülkenin sınırları dahilinde yaşayan müslümanlar siyasi bakımdan altı birlik cumhuriyeti, on muhtar cumhuriyet ile dört muhtar bölge şeklinde örgütlenmiş bulunmaktadır. Birlik cumhuriyetleri: Özbek SSC, Kırgız SSC, Tacik SSC, Türkmen SSC ile Azerbaycan SSC'dir. Muhtar cumhuriyetleri ise şunlardır: Rusya Federasyonu içinde Başkurt Muhtar SSC, Çeçen-İnguş MSSC, Çuvaş MSSC, Acara MSSC; Özbek SSC'nde Karakalpak MSSC; Azerbaycan SSC'nde Nahçıvan MSSC. Muhtar eyaletler de şunlardır: Tacik SSC'nde Dağlık Badahşan Muhtar Eyaleti; Gürcistan SSC'de Güney Osetya Muhtar Eyaleti; Azerbaycan SSC'nde de Dağlık Karabağ Muhtar Eyaletleri vardır.²

TARİHSEL ARKA PLAN

Bugün Sovyetler Birliği'nin sınırları dahilindeki müslüman bölgelere İslamın nüfuzu, İslam tarihinin oldukça erken dönemlerinde olmuştur. VII. Yüzyılda Orta Asya'ya ulaşan İslam, bu bölgenin İslam dünyasının en önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden biri haline gelmesini sağladı. Orta Asya'da yeşeren İslam medeniyetini Türk kavimleri temsil ettiler. Bölgede Buhra, Semerkant, Taşkent, Hive gibi önemli ticaret ve medeniyet merkezleri doğdu. Samaniler zamanında yeni ticaret kolonileri kurulan Orta Asya, İdil-Volga steplerinin İslamlaşmasında önemli işlevler üstlendi. Hazar Denizi'nin kuzeyindeki geniş steplerde göçebe yaşayan Bulgarların X.yüzyılda İslamiyete girmeleriyle İslam dini kuzey Kafkasyada yayılmaya başladı.³ XIII. Yüzyılın başlarında Batu Han'ın Tatar orduları Bulgar Hanlığı'nı istila ettikten sonra Hazar Denizi ile Kara Deniz'in kuzeyinde Altın Orda İmparatorluğu kuruldu ve uzun zaman bölgeye egemen oldu. XIV. Yüzyılın sonlarında Orta Asya'dan kopup gelen Timur'un orduları etrafından yıkılan Altın Orda İmparatorluğu Kazan, Nogay (Astrahan), Sibiry ve Kırım olmak üzere dört ayrı hanlığa bölünerek siyasi gücünü büyük oranda kaybetti. Aynı yıllarda kuzeyde Moskova Presliği yavaş yavaş genişlemeye ve bölgede yayılmaya başlamış bulunuyordu.

XV. Yüzyılda sanat, ekonomi ve mimaride büyük bir gelişme gösteren Kazan Hanlığı'nın 1552'de Astagan Hanlığı'nın 1556'da ve Sibiry Hanlığı'nın da 1598'de Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle başlayan Rusya'nın müslüman bölgelere ve uluslara egemen olma politikası XIX. yüzyılın sonlarına doğru ancak tamalanacak ve bugün Sovyetler Birliği'nin sınırları içerisinde yer alan müslümanların yaşadığı Orta Asya, Kafkaslar ve Kara Deniz'in kuzey bölgeleri Çarlık Rusyası'nın egemenliğine girecektir.⁴ XVI. Yüzyılda Kazan, Astahan ve Sibiry'yi ele geçiren Rusya yayılma politikasını Kafkasya'ya kaydırarak bu bölgeye egemen olmak için Osmanlı Devleti ve Safevi İrani ile çatıştı. Uzun yıllar süren çatışmalar sonunda XIX. Yüzyıl başlarında Azerbaycan ve Gürcistan'ı, daha sonra da Dağıstan ve Acaristan'ı Rusya'ya kattı.

Kırım Savaşı'dan sonra gözlerini Orta Asya'ya ve Uzak Doğu'ya çeviren Rusya, Batı ülkelerinin giriştikleri sömürge edinme ve dünyayı paylaşma yarışmasında kendisini de olduğunu göstericesine İç Asya'ya yöneldi ve İngiltere'nin güneyden nüfuz etmesinin önüne geçerek Orta Asya'daki müslüman hanlıklarını (Taşkent: 1865, Semerkant: 1868, Buhara: 1850, Fergana: 1873, Hive: 1876) birer birer egemenliğine aldı.

Çarlık Rusyası'nın müslüman bölgeler üzerinde kurduğu egemenlik 1917 Devrimi ile kurulan Sovyetler Birliği'ne aynen intikal etti ve Rusya'daki müslümanlar farklı bir organizasyonla bu devletin siyasal çatısı içerisinde yer aldılar.

Çok özet şeklinde vermeye çalıştığımız tarihsel arka planda vurgulanmasında yarar görülen bir iki nokta daha vardır ki, bunlar Sovyet yönetiminde müslümanların dinsel örgütlenmelerine örnek bir model oluşturduğundan önem taşımaktadır. Çarlık Rusyası egemenliği altına aldığı müslüman bölgelerde acımasız bir Ruslaştırma politikası izlemiştir. Kazan Hanlığı'nın Rusya'nın eline geçmesinden sonra buradaki müslüman Tatarların Hıristiyanlaştırılması (Ortodokslaşırma) için çarlık büyük gayretler içerisinde bulunmuştur. Meşhur Rus oryantalisti Nicolas Ivanowch Ilminsky'nin (1822-1891) Kazan'daki faaliyetleri ve müslüman Tatarları Hıristiyanlaştırma çalışmaları en çarpıcı örneği temsil etmektedir. Ilminsky'nin çalışmaları sonunda 160 bin müslümanın Hıristiyanlaştırıldığı belirtilmektedir.⁵

Önceliklere göre daha ılımlı bir politika izleyen II.Katerina, Kırım'ı ülkesine kattıktan sonra (1773) Rusya müslümanlarının örgütlenmesi yönünde çalışmalar yaptı ve 1788'e "molları ve diğer müslüman ruhani görev sahiplerini idare etmek için, Ufa'da Orenburg Muhammedi Ruhani Meclisi (Orenburgskoye Mogametankoy Dukhovnoye Sobraniye) açıldı. Mecliste başkan olan Müftü'nün seçimi hükümetin yetkisine kaldı. Böylece Rusya müslümanlarının ilk müftülüğü kurulmuş oldu. Müftüyü atamayetsinin devlette olması, bu makamın siyasal amaçlarla örgütlendiği intihamı vermektedir. İlk müftü olarak Mehmed Can Hüseyinoğlu atanmıştır. B. Taymas, "Ruhani meclis kurmaları, hepsi yalnız henüz Rus boyunduruğu altına düşmemiş olan müslüman Türkleri avlamak gayesiyle alınan siyasal tedbirler'den başka bir şey değildir"⁶ diye yazmaktadır. Ufa müftülüğünü 1831'de Kırım, 1872'de de Bakü müftülüklerinin kurulması izlemiştir.

Rusya müslümanlarının müftülükler şeklinde örgütlenmeleri devletin denetiminde din hizmetlerinin yürütülmesinde belli bir rahatlama getirmiş, devam eden Ruslaşma ve Hıristiyanlaştırma çalışmalarına rağmen özellikle XIX. Yüzyılın başından itibaren dinsel ve ulusal yayınlarda ve ibadet yerleri (cami, mescid) ile okulların (medrese) inşa edilmesinde önemli artışlar sağlanmıştır.⁷

1905 Yılında Rusya'da kurulan anayasal rejim müslümanlara da bazı haklar verdi. Din ve inançlarını serbestçe icra etme konusunda daha rahat bir ortama kavuşan Rusya müslümanları arasında siyasal ve düşünsel hareketlerde bir canlanma, yayınlardaki artış ve milliyetçilik eğilimlerinde giderek güçlenme görüldü; siyasal ve kültürel nitelikli pek çok kongre toplanarak çeşitli ortak organizasyonlar gerçekleştirildi.⁸

DEMOGRAFİK NİTELİKLER

XIX. Yüzyılın sonlarında yapılan bir sayıma göre Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde toplam 13.889.241 müslüman vardı.⁹ 1917 Devrimi öncesinde ise bu sayı 16.223073'e yükselmişti.¹⁰ Devrim sonrasında ise müslümanların sayısının 19 milyon civarında olduğu ve bunun 16 milyonu Türk gruplarının meydana getirdiği belirtilmektedir.¹¹

Ülke sınırları dahilinde yaşayan müslüman nüfusun büyüklüğü bakımından Endonezya, Bengaldeş, Pakistan ve Hindistan'dan¹² sonra beşinci sırada yer alan Sovyetler Birliği'ndeki müslüman nüfusun kesin sayısını belirlemek zordur. Çünkü, bu ülkede nüfus sayımları din temeline göre yapılmakla, sayımlarda sadece millet temel ölçü alınmaktadır. Yani mühtelif tarihlerde gerçekleştirilen sayımlarda Sovyet vatandaşlarına dinleri sorulmamakta ancak milliyetleri sorulmaktadır. Milliyetlerin İslamla olan ilişkisine göre müslüman nüfusun belirlenmesine çalışılmaktadır. Bu itibarla verilerde ve bu verilere göre yapılan değerlendirmelerde az çok bir hata payının bulunacağını bilmek gerekir.

Sovyetler Birliği'nde nüfus sayımlarının ilki 1926, sonucusu ise 1989 yılında yapılmıştır. İlk nüfus sayımına göre bu ülkedeki toplam müslüman nüfus 17.3 milyon, ya da toplam nüfusun % 11.7'si şeklinde ortaya çıkmıştır. 1959 Yılına kadar çeşitli sebeplerle yeni bir sayım yapılmamış olan Sovyetler Birliği'nde sıra ile 1970, 1979 ve 1989 yıllarında sayımlar gerçekleştirilmiştir. En son nüfus sayımı rakamları henüz yayımlanmadığından bu sayım hakkında detaylı bilgi verme imkanımız yoktur. Bu itibarla genelde analizleri 1970 ve 1979 nüfus sayımlarına dayandırmak mecburiyetindeyiz.

1926'da toplam 17.3 milyon olan müslüman nüfus, 1970'de 36.848.453'e, 1979'da da 45.544.114'e ulaşmıştır. 1926'da toplam nüfusun % 11.7'sini müslümanlar oluştururken 1970'de da bu oran %15.2'ye 1979'da da %17.4'e çıkmıştır.¹³ 1989 sayımının ilk sonuçlarına göre müslüman Türk nüfus 56 milyona yükselmiş olup toplam nüfus içerisinde %20'lik bir paya sahip olmuştur.¹⁴

Sovyetler Birliği'nde Rus ve Slav kökenlilerin toplam nüfus içerisindeki payları giderek düşüş gösterirken müslümanların oranının yükselmekte oluşu, çeşitli yorumlara konu olmaktadır. 1926'da Rusların toplam nüfus içerisindeki payı %57 iken 1970'de %53'e, 1979'da %52.4'e, 1989'da da %51'e gerilemiş görünmektedir.¹⁵

Sovyet müslümanlarında gözlenen %2.5-3 arasındaki yıllık nüfus artış hızının önümüzdeki yıllarda da devam etmesi pek muhtemel gözükmemektedir.¹⁶ Bu itibarla nüfustaki hızlı artış giderek yavaşlayacaktır. Esas itibariyle Sovyetlerdeki müslüman nüfus kentleşmemiş bir nüfus olup ekseriyeti kırsal alanda yaşamaktadır. Müslümanlardaki kırsal eğilim gerileyip kentleşme arttıkça doğum oranlarında da düşme olacağı beklenebilir. Eldeki veriler müslümanlar arasında kır/kent oranının kırsal kesim aleyhine giderek gerilediğini ve kentleşmenin arttığını göstermektedir.

Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman Cumhuriyetlerde Nüfus (Kırsal/Kensel) Dağılımı

Cumhuriyetler	1926		1970	
	Kent /	Kır	Kent /	Kır
Azer. SSC	17	83	41.3	58.7
Özbek SSC	18.3	81.7	23	77
Kazak SSC	2.1	97.9	26.3	73.7
Tacik SSC	4.8	95.2	25.5	74.5
Türkmen SSC	1.4	98.6	31.7	68.3
Kırgız SSC	0.8	99.2	14.5	85.5

Kaynaklar: Akiner, a.g.e muhtelif sayılardan derlenmiştir.

Sovyetler Birliği'nde kent nüfusu 1981'de %63.6'lık bir paya sahip bulunmaktaydı. Bu oran Ukrayna SSC'nde % 63, Belousya'da ise %57,9'luk bir değere sahipti.¹⁷ Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Sovyetlerdeki altı müslüman cumhuriyetin her birinde kentli nüfusun genel nüfusa oranı, Sovyetler Birliği ortalamasının çok gerisinde kalmaktadır; fakat zaman içerisinde giderek artış göstermektedir. Sadece Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki kentli nüfus %41'e ulaşmış olup altı müslüman cumhuriyet içerisinde en yüksek değeri ifade etmektedir. Diğer müslüman cumhuriyetlerde bu oranın düşük olmasının bir sebebi kent merkezlerindeki endüstri kuruluşlarında genelde dışarıdan gelenlerin (Ruslar) egemen olmalarıdır. En düşük değerde görülen Kırgız SSC'nde kırgızların birlik cumhuriyeti içindeki payı %47.9 (1979)'dur. Bu cumhuriyette Ruslar % 25.9 (1979) luk bir oranı temsil etmektedirler Rusların kentlilik oranı ise %51.4'tür. Diğer taraftan müslümanlardaki nüfus artışının yavaşlayacağını gösteren bir başka husus ise, Sovyet yönetiminin Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde ekonomik sebeplerle şimdiye kadar sürdürdüğü doğurganlığı teşvik politikasını terketmiş olmasıdır. Konut yetersizliği, sağlık hizmetlerinin pahalılığı, gizli işsizlik vb. problemler dolayısıyla yüksek doğurganlık artık teşvik görmemektedir.¹⁸

Sovyet müslümanlarının demografik yapısı hakkında belli bir fikir vermesi bakımından nüfusun yaş gruplarına göre dağılım ile aile büyüklüklerine bakmakta yarar vardır.

Altı Cumhuriyette Aile Büyüklüğü

Cumhuriyetler	1926			1970		
	Kent /	Kır	Ortl.	Kent /	Kır	Ortl
Azer.	4.5	5.7	5.1	4.5	5.8	5.1
Özbek	4.5	5.8	5.3	4.6	6.2	5.5
Kazak	3.9	4.8	4.3	3.7	4.7	4.1
Tacik	4.5	6.0	5.4	4.5	6.6	5.7
Türkmen	4.6	6.0	5.2	4.6	6.5	5.5
Kırgız	4.0	5.1	4.6	3.8	5.3	4.6
SSCB	3.5	4.0	3.7	3.3	3.8	3.5
Rusya Fed.	3.4	3.8	3.5	3.2	3.4	3.3

Tabloda görüldüğü gibi müslüman cumhuriyetlerdeki ortalama aile büyüklüğü 4.1 ile 5.7 arasında değişmektedir. Aile büyüklüğünün en düşük olduğu cumhuriyet Kazakistan iken Tacikistan en büyük aile yapısına sahip gözükmektedir. Diğer yandan kırsal alanla kentsel alan arasında aile büyüklüğü bakımından da önemli farklılıklar dikkat çekmektedir. Bütün cumhuriyetlerde kent kesimindeki aile büyüklüğü diğer cumhuriyetlerdekilerden daha küçük değerdedir. Aile büyüklüğünde zaman içerisinde meydana gelen değişiklikler de dikkat çekici gözükmektedir. 1970 ortalaması 1979 yılında Azerbaycan ve Kırgızistan da korunmuş, Kazakistan'da gerilemiş diğerlerinde ise büyümüştür. Kırsal ve kentsel aile büyüklüklerinde ise Azerbaycan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Kırgızistanda kırsal alandaki aile büyüklüğü 1970'e nisbetle daha da büyümüş,

sadece Kazakistan'da 5.7'ye gerilemiştir. Kentsel alandaki aile büyüklüklerinde ise Özbekistan'da büyüme, Kırgızistan ile Kazakistan'da gerileme görülmekte iken diğerlerinde aynı büyüklük muhafaza edilmiştir.

Müslüman cumhuriyetlerdeki aile büyüklükleri Sovyetler Birliği Rusya Fedarsyonu ile karşılaştırıldığında şu sonuçlar çıkmaktadır: Sovyetler Birliğinde 1979 yılında ortalama aile büyüklüğü 3.5, Rusya Federasyonu'nda 3.3'dür. Müslüman cumhuriyetlerde durum bu değerlerin oldukça üstünde bulunmaktadır. Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu'nda kırsal ve kentsel alandaki aile büyüklükleriyle müslüman cumhuriyetlerdeki aile büyüklükleri arasında da önemli farklılıklar gözlenmektedir. Bu veriler müslümanlarda aile yapısını Rus ve Slavlara nisbetle daha çok babaerkil bir yapıda olduğunu ortaya koymaktadır. Doğal olarak bu durum yüksek doğumla da yakından ilgili gözükmektedir.

Müslüman nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı da Sovyetlerdeki müslüman kütleyi anlamamız yönünde dikkate değer ipuçları sunmaktadır.

Müslüman Cumhuriyetlerde Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

	0-10	11-15	16-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-..
Azeriler	36.9	13.3	6.7	9.6	13.7	7.4	4.0	6.7
Özbekler	38.6	12.9	7.0	9.8	10.8	7.2	4.1	8.2
Kazaklar	36.6	12.5	7.2	11.5	10.0	7.1	4.7	9.0
Tacikler	39.9	12.4	6.6	9.9	11.3	7.3	4.0	7.3
Türkmenler	38.4	12.6	6.7	9.6	10.8	7.5	4.7	6.6
Kırgızlar	39.0	12.8	6.7	9.0	11.0	7.6	3.6	8.5
Ortalama	38.23	12.75	6.81	9.9	11.26	7.35	4.1	7.71
SSCB	18.6	10.3	9.1	12.8	15.6	12.9	8.7	11.8
Rusya Fed.	18.2	10.0	7.5	13.2	16.2	13.8	9.4	11.6

Kaynak: Akiner, a.g.e., Muhtelif sayfalardaki verilenden derlenmiştir. Birleşmiş Milletler verilerinin düzenlenme biçimi farh olduğundan karşılaştırma imkanı olmamıştır.

Tablodan izlendiğinde anlaşılacağı üzere Sovyetlerdeki müslüman nüfus oldukça genç bir yapı arz etmektedir. 0-10 yaş arası ortalama % 38.23, 11-15 yaş arası %12.75, 16-19 yaş arası %6.81'dir. Elli yaşın üstündekiler ise nüfusun daha genç olduğu görülmüyor. 0-10 yaş grubunda Sovyet ortalamasına yakın değerlerde olduğu görülmektedir.

Burada Sovyetlerdeki müslümanların sosyal yapısıyla yakından ilgili bir başka konuya geçmek istiyoruz ki o da müslüman cumhuriyetlerin etnik kompozisyonudur. Genelde Sovyetlerdeki müslüman cumhuriyetlerde sadece müslümanların ve özellikle de Türklerin yaşadığı sanılmaktadır. Oysaki gerçek durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Çarlık döneminde başlatılan müslüman bölgelerde Rusları yerleştirme ve Rus yerleşim yerleri (kolanlar) oluşturma politikası Sovyet yönetiminde de sürdürülerek müslüman bölgelerin etnik kompozisyonu, yerli halkın aleyhine bozulmuştur.

1926 Yılında Orta Asya'daki beş cumhuriyetin toplam nüfusu içerisinde müslümanların oranı %78 iken bu oran 1959'da %59.4'e 1965'te %55'e gerilemiş bulunmaktadır. 1926-1965 arasında söz konusu beş cumhuriyetin toplam nüfusu %112.7 artarken (10.670.000'den 16.000.000). Müslümanların toplam nüfus içerisindeki payları da yukarıda belirtildiği gibi %23 gerileyerek %55'e inmiştir.¹⁹ Bu hızlı değişimde Sovyet yönetiminin Orta Asya'ya yaptığı zorunlu göçlerin payı büyük olsa gerektir.

Müslüman Cumhuriyetlerin Etnik Kompozisyonu

Azerbaycan		Kazak	
Azeri	%78	Kazak	%36
Ermeni	%8	Rus	%40.8
Rus	%8	Ukraynalı	%6.1
Diğer	%6	Tatar	%2.1
Kırgız		Tacik	
Kırgız	%43.8	Tacik	%58
Rus	%29.2	Özbek	%22.9
Özbek	%10.6	Rus	%10.4
Ukraynalı	%4.1	Tatar	%2.1
Tatar	%2.4		
Türkmen		Özbek	
Türkmen	%68.4	Özbek	%68
Rus	%12.6	Rus	%10.8
Özbek	%8.5	Tatar	%4.2
Kazak	%2.9	Kazak	%4.0
		Tacik	%3.9
		Karakalap	%1.9

Kaynak: The Far East and Australasia 1988, London 187. S.961-985; Akiner, a.g.e., muhtelif sayfalardaki veriler kullanılmıştır; Times, Macrh 12. 1990.

Tablonun ortaya koyduğu durum müslüman cumhuriyetlerde etnik bakımdan homojen bir yapının olmayışıdır. Kazak SSC'ndeki etnik gruplar içerisinde Ruslar %40.8'lik değerle birinci sırada yer alırken Kırgız SSC'nde %29.2'lik payla ikinci büyüklük bakımından üçüncü sıraya yerleşmişlerdir. Din bakımından tobloya bakıldığında Kazak SSC dışında beş cumhuriyette de müslümanların, müslüman olmayan etnik gruplara oranının daha çok olduğu gözlenmektedir. Bu etnik kompozisyonun ileride gerçekleştirilmiştir. Baskı ve şiddete dayalı totalitarizmin cari olduğu bu dönemlerde yerli müslüman haklar müslüman olmayanların buralara yerleştirmelerine karşı çıkamamışlardır.

1985'lerden bu yana uygulamaya konan açıklık (Glasnost) ve yeniden yapılanma (Perestroika) politikaları ile kitleler, bazı uygulama ve temel politikalara karşı çıkabilmekteydiler. Bunun yanı sıra müslümanların nüfus artış hızları ile müslüman olmayan halkların nüfus artış hızları arasında var olan önemli farklılık sebebiyle de gelecekte müslüman grupların daha da büyüyecekleri ve müslüman olmayanların toplam nüfus içerisindeki oranlarının gerileyeceği beklenmektedir.

Sovyet müslümanlarının etnik yapısına gelince üç ana gruba ayrıldıkların görmekteyiz: Türk kökenli olanlar (Özbekler, Kazaklar, Tatarlar, Azeriler, Türkmenler, Kırgızlar, Çuvaşlar, Başkırlar, Karakalpaklar, Kumikler, Uygurlar, Karaçaylar, Balkarlar ve Nogaylar ve) toplam Sovyet müslümanların %85'ini; İrani kökenli olanlar (Tacikler, Osetler, Farsiler, Tutlar ve Beluciler) %8'ini; Kafkasyalılar da (Çeçenler, Kabardinler, İnguşlar, Adigeler, Aphazlar, Çerkezler, Abazlar, Acaralılar ve diğerleri) %6.9'u ve geriye kalan küçük gruplar ise %1' oluşturmaktadırlar²⁰.

Sovyetler Birliği'ndeki müslümanların demografik yapıma burada ara vererek diğer sosyal yapı özellikleri üzerinde durmak istiyoruz. Marksist-Leninst ideoloji üzerinde kurulmuş olan Sovyet siyasal rejiminin dinsel inançlar ve toplumsal hürriyetler karşısındaki tutumunun, uygulama dikkate alındığında, fevkalade olumsuz bir görünüm verdiği bilinen husustur. Çarlık döneminde de Rusya müslümanları Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikalarına maruz kalmışlardı; fakat 1917 Devrimi sonrasında kurulan komünist yönetimin tüm dinsel inanışları mahkum eden ve dinsizliğe (Ateizm) destek veren politikaları karşısında uğradıkları yıkım bu derece büyük olmamıştı.

Yurkarıda belirtilmiş olduğu gibi Çarlık Rusyası'nda müslümanlar üç ayrı müftülük şeklinde örgütlenmişlerdi. İslamiyet'de bir ruhban sınıfı bulunmadığı halde Çarlık yönetimi, müslümanlar için Ortodoksluğa benzer bir örgütlenmeye giderek Ufa, Akmescit (Kırım) ve Bakü'de müftülükler kurmuştu. Rusya müslümanları bu üç müftülüğün çatısı altında müftülerin yönetimine verilmişti²¹ 1917 Devrimi ile birlikte bu yapıya son verilerek 1942 yılına kadar müslümanlar resmi bir din yönetiminden mahrum kalmışlardı.

1927 Yılına kadar devlet, din konusunda tarafsızlığını korumaya çalışmış ve dini özel bir iş olarak kabul etmiştir. Bu tarihten itibaren ise dine karşı resmen savaş başlatılarak dinsel yapıların ve kurumların yıkımı politikasının uygulamaya konmuş olduğunu görmekteyiz. Devrim öncesinde Rusya topraklarında, Hive ve Buhara dışında 26.279 cami ve mescit, 24.321 İslam cemaatı, 45.339 hatip, imam, molla ve müezzin bulunduğu belirtilmektedir.²² 1924 Yılında şeriat ve adet mahkemelerinin kapatılmasıyla başlayan hareket 1928'de bütün dinî okullar ve medreselerin yanında cami ve mescitlerin kapatılarak ya yıkılması ya da başka işlere tahsis edilmesiyle devam etmiştir. Burada görevli din adamları, yabancılar lehine casusluk yapmakla suçlanarak ağır cezalara çarptırılmışlardır. 1929-1939 Yılları arasındaki on yıllık dönemde Orta Asya'daki şehirlerde 14.000, Ural-Volga bölgesinde 6000, Kuzey Kafkasya'da 4000, Kırım ve Kazan'da 1000 kadar caminin kapatıldığı bilinmektedir.²³

Sovyetler Birliği'nde ibadete açık olan camilerin sayısı konusunda resmi sayılar maalesef yoktur. 1942'de ibadete açık cami sayısının 1200 olduğu, Kuruşçev'in başlattığı anti-dini savaş sonunda mevcutlardan pek çoğunun yıktırması karşısında 1966 yılında resmen ibadete açık cami sayısının 400'e indiği belirlenmiştir.²⁴ 1970'de ise Sovyetler Birliği Bakanlar Konseyi Din İşleri Konseyi Başkanı V.Furov, ülke genelinde resmen kayıtlı 300, kayıtlı olmayan 7000 cami bulunduğunu, Velikaia Sovetskaia Encyklopediia'nın yazı işleri müdürüne gönderdiği bir yazıda açıklamıştır. Bu tarinden itibaren camiler konusunda kesin bilgimiz yoksa da 1985'ten sonra bazı bölgelerde yeni camilerin açıldığı haberleri alınmaktadır. Konsomolets Uzbekistana'nın 10 Ocak 1986 tarihli nüshasında çıkan bir yazıda Harizm'de üç cami olduğu belirtilmiştir. Harizm'in 1986 yılındaki nüfusu aşağı yukarı 840 bin olduğuna göre 280 bin kişiye bir cami düşmektedir. Bazı kaynaklara göre Türkmenistan'da sadece 4 cami ibadete açık olup 625 bin kişiye bir cami düşmektedir. Diğer taraftan Kırgızistan'ın Talas şehrinde sadece bir cami ibadete açık olduğu halde Kırgızistan kadısı Sadıkcın Kemalov'un bildirdiğine göre Kırgız SSC'nde 34 cami ibadete açık tutulmaktadır.²⁵ Dağıstan'da ise Devirimden önce 2100 cami varken bugün sadece 27 cami ibadete açıktır Azerbeycan'da 1980 yılında 16 cami ibadete açık bulunuyordu ve 280 bin kişiye 1 cami düşmekteydi. Tacikistan'da ise ibadete açık sadece 18 cami vardı. Diğer yandan Leniniabad bölgesinde 400 tarihi camii ibadete kapalı idi. Kerimancın Hamroev'in Nauka i Religia'da şunları yazdığı bildirilmektedir: "Cilgazi'de sekiz cami var. Bazısı 30'larda kapatılmıştır. Diğerleri ise 50'lerde yıktırıldı. Biri okul, diğerleri de kolhozların ambarları oldu. Şimdi sadece onlardan tarihi değeri olan birinin yıkılmasına karar verildi ve yıktırıldı".²⁶

Orta Asya ve Kazakistan Din İşleri Başkanlığı'nca yayımlanan Muslims of the Soviet East'da yayımlanan bir habere göre (No:3, 1986) Volgograd, Krasnoiaevsk, Kazan, Tiümen, Tobolsk ve İbragimov gibi Orenburg bölgesindeki köylerde yeni camiler açılmıştır. 15 Mayıs 1989 tarihinde Mahaçkale'nin Lenin Maydanı'nda bir grup halk, büyük bir cami inşa etmek için yönetimini bir yer göstermesi amacıyla bir gösteri yapmış ve polis müdahale etmemiştir.²⁷ Benzer şekilde Gubeden, Paraul ve KAdar kasabalarında cami yeri talebiyle gösteriler yapıldığı belirtilmektedir. 1989'dan önce Dağıstan'da 28 resmi cami varken yıl sonunda bu sayının 200'e varacağı bildirilmiştir.²⁸ Yine gazetelere yansıyan haberlere göre 1980-1988 arasında Orta Asya'da ibadete açık olan cami sayısı 200'ü bulurken Sibiryâ bölgesinde 211'e yükselmiştir.²⁹

Gazete haberleri niteliğindeki bu bilgilerin bilimsel değeri fazla değilse de son yıllarda Sovyetler Birliği'nde din ve din hürriyeti alanında bazı olumlu gelişmelerin meydana geldiğini göstermesi bakımından belli bir değere sahiptir ve bize kabaca bazı değerlendirmeleri yapma imkanı vermektedir.

DİN EĞİTİMİ VE KURUMLAR

Sovyet müslümanlarının dinsel/sosyal durumunu yansıtan bir diğer alan din eğitimi alanından bir diğer alan din eğitim alanındaki durum olsa gerektir. Din ve inanç hürriyeti esas itibarıyla kişinin inanma, inandığını öğrenebilme ve pratiğe aktarma eylemlerini içermesi durumunda bir anlam kazanabilmektedir. Sovyet yönetimi dinsel

inançlar konusunda yakın zamana kadar acımasız davranmış ve resmi politika olarak ateistliği öne geçirmiştir. Buradan dolayıdır ki 1917 öncesinden din eğitim veren mevcut her türlü kurum kapatılarak sadece bu ülkedeki müslümanlar değil diğer dinlere mensup olanlar da din eğitiminden mahrum bırakılmışlardır.

Devrim öncesinde Rusya'da Toplam 24.321 medresenin bulunduğunu belirtmiştik. 1988'lere kadar ise sadece iki medrese faaliyet halinde idi. Sovyet yönetimi 1928 yılında ülkedeki bütün mektep ve medreseleri kapatmış ve din eğitimi veren hiçbir kurum bırakmamıştır. Şu anda faaliyetlerine devam eden Buhara'daki Mir-i Arab Medresesi ile Taşkent'teki Baran Han Medresesi, II. Dünya Savaşından sonra yeniden eğitim ve öğretime açılmışlardır. Orta düzeyde yedi yıl süreli din eğitimi veren bir kurum olan Mir-i Arab Medresesi, 1535 yılında kurulmuş olup devrimden sonra kapatılmış 1952 yılında ise yeniden açılmıştır. Yüksek okul düzeyinde bir enstitü olan Barak Han Medresesi de 1958 yılında faaliyete geçirilmiştir.³⁰ Mir-i Arab Medresesi'nde elli kadar öğrenci öğrenim görmekte olup her yıl buradan on kadar öğrenci mezun olmakta bunlardan kimisi ise Taşkent'teki Barak Han Medresesi'nde (İmam İsmail Buhari Medresesi de denir) yüksek öğrenime devam etmektedirler. Açıldıktan iki yıl sonra 1960 yılında öğrenime devam eden ve 1972 yılında yeniden öğrenime başlayan Barak Han Medresesi'nde öğrenim süresi dört yıl olup otuz kadar öğrenci öğrenim görmektedir. Buradan mezun olanlardan bazıları Mısır, Suriye ve Libya gibi ülkelerdeki şeriat fakültelerine gönderilerek burada ihtisas eğitimi görmektedirler. Barak Han Medresesi mezunları Sovyetlerdeki din işleri başkanlıklarında istihdam edilmektedirler.

1988'lere kadar din eğitiminde durum yukarıda özetlendiği gibi idi. Son yıllarda ülkedeki siyasal rejimin demokratikleşme yolunda gösterdiği çabalar ve bir kısım alanlardaki yumuşamalar çerçevesinde bazı yeni düzenlemelere yapıldığı haberleri alınmaktadır. Bu çevrede Bakü'de yeni bir medrese öğrenime açılırken Taşkent ve Buhara'da mevcutların dışında yeni enstitülerin tesisi çalışmaları başlatılmış bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'da da dinsel nitelikli çeşitli kursların düzenlenmesi mümkün olmuştur.³¹ Izvestia'nın bildirdiğine göre (9 nisan 1989) Ufa'da imam ve müezzinler için iki yıllık bir hazırlık kursu açılmıştır. Kursta Kur'an'ın okunması İslam Hukuk, hat, halk sağlığı, Arapça ve İngilizce dersleri verilmektedir. Ayrıca spor ve fizik derslerine de yer ayrılmıştır. Kurs yöneticisi Hazret Nafigulla, okulun Sibiryaya ve Avrupa Rusyası Din İşleri Başkanlığı'nın arzusu üzerine açıldığını ve ülkede kendi türünde tek eğitim kuruluşu olduğunu belirtmektedir.³³

Sovyetler Birliği'nde Müslüman topluluklar arasında okuma ve yazma oranının zaman içerisinde önemli gelişmeler gösterdiği anlaşılıyor. 1920'lerde % 7-10 olan okur yazarlık oranı 1980'lerde %90'lara yükselmiş bulunmaktadır. Ne varki, genel eğitimdeki bu gelişme ile İslam kültürünün kitlelere ulaştırılması arasında ters bir orantının varlığı dikkat çekmektedir. Marksist-Leninist felsefeye dayalı eğitim, genelde ideolojik nitelikler taşımakta olup İslam feodal yapının bir ürünü olarak görülmekteydi. Birlik cumhuriyetlerinde bulunan üniversiteler ile bilim akademileri en yüksek düzeyde eğitim ve öğretim kurumlarıdır. Bunların dışında önemli kent merkezlerinde öğretmen yetiştiren pedagoji enstitüleri faaliyet göstermektedirler.

Eğitim ve öğretim konusuna girmişken bu ülkedeki müslümanların kültürel hayatlarını ve sosyal yapılarını yakında ilgilendiren bir iki hususa daha değinmekte yarar vardır. Sovyetler Birisindeki müslüman topluluklar Çarlık Rusyası döneminde Arap alfabesiyle yazılmış eserler oluşturmuştur. Devrimden sonra müslüman cumhuriyetlerin alfabelerinde gerçekleştirelen değişiklikler, bu toplumların hafızalarına, bir bakıma kilit vurmuştur. Arap harflerinin kullanılması yasaklanarak Latin harfleri kabul edilmişse de henüz toplumlar buna alışmamışken 1930'da latin alfabesinin yeni bir formu benimsenmiştir. Ardından da 1936-1940 yılları arasında bütün cumhuriyetlerde Latin alfabesi terk edilerek Kiril alfabesi kabul edilmiştir.³⁴ Bu tarihten itibaren Sovyetler Birliği'ndeki bütün müslüman cumhuriyetlerinde diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Arap harfleri sadece, bazı eski eserlerin ofset baskılarında ve Doğu Sovyet Müslümanları adlı süreli yayının Arapça baskısında kullanılmaktadır. Fakat son üç dört yıl içerisinde özellikle Orta Asya'da büyük kentlerde Arapça dil okulları açılmış ve büyük rağbet görmüştür. Taşkent'te ortaokul düzeyindeki beş Arapça dil okulu kapasitenin üzerinde öğrenci almak zorunda kalmıştır. Bu okullardan birinde öğretmen olan Asiye İssamara, eski eserleri okuyabilecekleri için büyük bir sevinç içinde olduğunu belirtmektedir.³⁵ Arap alfabesinin öğretildiği bu okullara halkın büyük bir rağbet göstermesi, halkın eğilimini ortaya koyması bakımından ilgi çekicidir.

Sovyetler Birliği'ndeki müslümanların kültürel / dinsel hayatları açısından olumsuz etki bırakın ikinci uygulama yönetimin resmen organize ettiği ateizm politikasıdır. Her türlü din ve inançkarşı politika izleyen Sovyet yönetimlerinin 1925'lerden itibaren 1965'lerde kadar uyguladıkları dine karşı savaştan müslümanlar büyük zarar görmüş bulunuyorlar. Stalin'in başlattığı resmi ateizm politikasını Kruşçev ve Brejnev de sürdürmüşlerdir. Bu politika çerçevesinde Allahsız Militanlar Birliği ve Ateist Klüpler altında örgütler kurulmuş ve yönetimin desteğini kazanmışlardır. Dine karşı savaş, okullar, parti kuruluşları, klüpler ve Allahsız Militan Birlikleri (Sojuz Vojnstvuushchih bezbozhnikov) tarafından yürütülmüştür. İlki 1925 yılında kurulan Allahsız Militan Birlikleri'nin üyelerinde ilgi çekici artışlar gözlenmektedir. Bilhassa müslüman cumhuriyetlerde faaliyet gösteren bu birliklerin üyelerindeki artış aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Allahsız Militan Birlikleri Üyelerindeki Artış Durumu

Cumhuriyetler	1930	1931	1932	1938
Azerbaycan.	3.000	67.000	70.000	85.638
Kazak	4.480	—	23.000	25.916
Özbek	13.115	60.000	90.000	41.767
Kırkız	?	?	?	1.266
Başkırt	12.000	29.00	43.000	35.329
Dağıstan	10.030	30.200	49.000	?
Çeçen-İnguş	4.000	?	?	600

Kaynaklar;"Antireligioznaya rabota sreeli natsionalnostey", (Milletler arasında dine Karşı çalışmalar)", Revolitssiya İ Natsionalnosti, Moscou, NO: 9, 1932, s.88-92;

1«38 Yılı sayıları Antieligioznik, Moscou, No: 12 193*, s.56'dan Bennigsen-Lemercier Quelquejay, L'Islam en Union Sovietique, s.156.

Tablodan anlaşılacağı üzere bu birlik üzerinde kısa zamanda büyük artışlar olmuştur. Tabiidir ki böyle bir politika müslüman toplumlarının geleneksel/ dinsel sosyal yapısını değiştirmeye yönelik ciddi bir gayretten baka bir şey değildir. Yönetim ve kamu makamlarının ciddi şekilde estirdikleri dinsizlik havası, geleneksel sosyal yapının bozulması ve değişmesinde önemli bir rol oynamış olabilir.

Bu birliklerin yanında üniversitelerde Ateist Klüpler de kurulmuştur³⁶ Sovyetler Birliği'ndeki müslüman bölgelerde gerçekleştirilmiş olan bazı din sosyolojisi araştırmaları özellikle gençler arasında inançsızlık ve ateistliğin yayılmış olduğunu ortaya koymaktadır ki, bu sonucun alınmasında sözü edilen Ateist Klüplerin rolünün büyük olduğu anlaşılmaktadır.³⁷

DİNSEL / SOSYAL YAPI

Sovyetler Birliği'ndeki müslümanların dinsel / sosyal yapısını sağlıklı olarak belirleyebilme imkanımızın zayıf olduğu belirtmelidir. Sovyetler Birliği esas itibariyle laik bir rejime sahip olmakla beraber 1920'li yılları sonlarına doğru dinsel inanışlara karşı başlatılmış olan savaş ve desteklenen ateizm dolayısı ile pratikle bir din ve inanç hürriyetinden söz edilemez. Din, bir kamu işi olarak görülmemenin ötesinde siyasal rejim, ateizmi bir kamu politikası olarak örgütlemiştir. Bu temel politikaya rağmen II. Dünya Savaşı yıllarında yönetim, savaş sebebiyle askeri ve siyasal amaçlarla dini resmi şekilde örgütleme gereğini duymuş ve bu amaçla Ufa'da Sovyet müslümanları kongresini toplamıştır (10 Haziran 1942). Kongrede Sovyet müslümanlarını yönetim nezdinde temsil etmek ve dinsel işleri yürütmek amacıyla bölgesel nitelikli dört din işleri başkanlığının kurulması kararı alınmıştır. Bu kararı 1944 yılında uygulama safhasına aktarılmasıyla aşağıda değinilen dört din işleri başkanlığı doğmuş oldu.³⁸

Sovyet ülkesi genelinde yaşayan bütün müslümanları kapsayan dört din işleri başkanlığının Sovyetler Birliği Bakanlar Konseyi bünyesindeki Din İşleri Konseyi'ne bağlanmış olması İslam dinine resmi bir hüviyet kazandırmıştır. Bu itibarla bu ülkede İslam, resmi bir statüyle sahiptir ve bunu dört din işleri başkanlığı temsil etmektedir. Her ne kadar inanan delegeler ve resmi din adamlarının toplantılarında seçilen bir yürütme komitesince yönetiliyorlarsa da, resmi ideoloji ve Sovyet yönetiminin İslama düşman politikaları karşısında bir şey yapmamaları halkın güvenini sarsmış bulunuyor. Bu itibarla din hizmetlerin organize etmek olduğu şekilde yorumlar yapılmaktadır.³⁹ Le Monde'un (25 Arpril 1989) bildirdiğine göre Dağıstan'ın Buinaksk kasabasında ramazan dolayısıyla yapılan bir hak gösterisinde dile getirilen talepler arasında Kuzey Kafkasya Mütüsü Mahmud Gekkie ile kasaba camisi imamının görevden alınması, cami konseyinin imamlara tarafından seçilmesi gibi hususlara yer verilmiş.⁴⁰ Bulayda müslüman halkın resmi din görevlilerine güven duymadıkları ve onları kendileri anlaşılmaktadır. Bu resmi örgütlenmenin daha çok müslüman halkı güvenilir din adamlarıyla denetim ve kontrol altında tutma amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Din işleri Başkanlıkları siyasal

amaçlarla ibadete açık tutulan resmi ibadet yerlerin yönetiminin dışında bazı dinsel yayınların yapılmasını da gerçekleştirmiş ve müslümanları dışarıda temsil etmişlerdir.

Resmi İslam'ın yanında halk kadarında yaşayan bir gayri resmi veya ahlak İslamının varlığı, sosyal yapı bakımından daha da önem arz etmektedir. Halkın kendi gayretleriyle yürüttüğü dinsel faaliyetler, ayin ve merasimlerin yanı sıra tarikatların tasavvuf faaliyetleri bu kategori içersinde mütala edilmelidir. Oruç, zekat, sünnet ibadetler, cenaze ile ilgili merasimler, Kur'an okuma, Hatm-i şerif indirme, evlenme merasimleri vb. sosyal işler halk İslamını oluşturmaktadır. Bazı dinsel metinlerin çeşitli yollarla çoğalularak elden ele dolaştırılması, yatır ve veli türbelerinin ziyaret edilmesi gibi faaliyetler de halk İslamında önemli bir yer işgal etmektedirler.⁴¹

Böylece Sovyetler Birliği'inde sosyolojik bakımdan bir din (İslam) tipolojisi yapıldığında iki kategorinin varlığı kendini göstermektedir: Resmi İslam ve Halk İslamı.

RESMİ İSLAM

Savaş yıllarında Ufa'da toplanan Sovyet Müslümanlar Kongresi'nden sonra örgütlendirilmiş olan din işleri başkanlıklarının tarihsel örneğini Çarlık döneminde İİ. Katerina'nın Orenburg'ta bir resmi müftülük kurması ve daha sonra bunu Kırım ve Bakü müftülüklerinin izlemesi oluşturmuştur. Dikkatimizi çekeceği gibi, Stalin de Katerina gibi Sovyet müslümanları kongresini Ufa'da toplamıştır. Aslında müftünün İslam toplumdaki görevi bir bilgi danışma ve fetva verme olduğu halde Rusya'da ortodoksluğa benzer şekilde düzenlenmiştir. Sovyet yönetiminin İslama karşı tavrı, ortodoksluğa olan tavrıyla benzerlik ardediyordu. 1943 Yılında Yönetimin dine karşı olan tavrı biraz yumuşayarak Patrik Sergius ortodoks patrikliğine getirilirken İslama olan tavrı da benzer bir özellik göstermiş ve resmi İslam örgütlenmiştir.⁴²

1- Orta Asya ve Kazakistan Din İşleri Başkanlığı: Merkezi Özbekistan'ın başkenti Taşkent'tedir. Hanefi mezhebine bağlı olup resmi dili Özbekçedir. Buraya bağlı olan Orta Asya'daki müslüman cumhuriyetlerden her biri birer kadı ile temsil edilmekte ve bu temsilciler Ulema Konseyi'ni oluşturmaktadır. Başkanlık bünyesinde bir de Uluslararası Departman vardır. Resem 1946 ylında kurulan bu başkanlık diğerleri yanında en etkin ve önemli olanıdır. Coğrafi bakımdan daha geniş bir alanı kapsamakta olup dinsel yayınlar alanında önemli faaliyetleri gerçekleştirmektenin yanı sıra iki medresenin ve ülkenin tek İslam kütüphanesinin de buraya bağlı oluşu önemini artırmaktadır.

2- Sibirya ve Avrupa Rusyası Din İşleri Başkanlığı: Merkezi Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Ufa'da olup çalışma dili Tatarcadır. Hanefi mezhebine bağlı olan bu başkanlığa Rusya Federasyonu, Avrupa rusyası, Sibirya, Tataristan ve Başkirdistan'ın yanında Belorusya ile Baltık cumhuriyetleri bağlıdır. Ülkenin en eski kuruluşu sayılmalıdır, zira ilk kez İİ.Katerina tarafından 1789 yılında kurulmuştur.

3- Dağıstan ve Kuzey Kafkasaya Din İşleri Başkanlığı : Merkezi Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Mahaçkale'dedir. Resmi dili Arapça olup Şafii mezhebine bağlıdır. Kuzey Kafkasyadaki bütün cumhuriyetler bu başkanlığın yetki ve sorumluluk alanının da bulunmaktadır.

4- Kafkaslarda (Transkafkasya) Din İşleri Başkanlığı : Merkezi Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de olan bu başkanlık Şii-Caferi ve Hanefi karması bir yapıdadır. Dili Azerice olup başkanlıkta bir Hanefi müftü, bir de Caferi Şeyhülislam bulunmaktadır. Caferi Şeyhislam başkan, Hanefi Müftü onun yardımcısı makamdadır. Kafkas cumhuriyetleri buraya bağlıdır.

Resmi İslam'ın temsilcileri olan bu din işleri başkanlıkları, 1944 yılında yönetim nezdinde oluşturan Din İşleri Konseyi'ne bağlı olup bu kuruluşun başkanı Konseyi, Bakanlar Konseyi'nde temsil etmektedir. Siyasal ve benzeri sebeplerle ibadete açık tutulan cami ve mescitlerdeki görevliler ile medreselerdeki çalışanlar din işleri başkanlıklarının denetim ve yönetiminde çalışmaktadırlar. Bu başkanlıkların yönetim ve denetiminde olmayan yüzlerce ibadet yeri ile din adamının faaliyeti gösterdiği ve bu yolla dinsel düşüncenin devamlı canlı tutulduğu da belirtilmektedir.⁴³

HALK İSLAMI veya RESMİ OLMAYAN İSLAM

Sovyetler Birliği'nde gayri resmi nitelikteki Halk İslamının Özelliklerini ve yapısını belirlemek için elimizde sağlıklı veriler son derece azdır. Bazı Sovyet sosyologları tarafından muhtelif tarihlerde ve değişik bölgelerde gerçekleştirilmiş olan din sosyolojisi alanındaki çalışmalardan yararlanmak mümkündür. A.Bennigsen-C.Lemercier-Quelguy'ın çalışmalarında yer verdikleri bu tür sosyolojik çalışmalardan bir ikisinin yardımı ile bir genel görüntü oluşturulabilir.

Halk İslamının en önemli kaynağı hiç kuşku yoktur ki, muhtelif bölgelerde hala oldukça canlı olan tarikatların faaliyetleridir. Bugün Sovyetler Birliği sınırları içerisinde bulunan Orta Asya, XIII-XIV. yüzyıllarda kurulan ve gelişen İslam dünyasının en önemli tarikatlarının doğdukları yerdir. Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Şeyh Muhammed Bahauddin Nakşibend (öl.1389), Yeseviyye tarikatının kurucusu Şeyh Ahmet Yesevi (öl. 1166), Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddin Kübra (öl. 1220) gibi büyük şahsiyetlerin yaşadıkları ve tarikatlarını geliştirdikleri bölge olması itibarıyla önem taşımaktadır. 1917 Devrimi'nden önce hem Orta Asya'da hem de Kuzey Kafkasya şehirlerinde tarikatların oldukça güçlü oldukları, tarikat ileri gelenlerinin toplum üzerinde büyük bir itibar ve etkinliğe sahip buldukları bilinmektedir.⁴⁴ Devrimden sonra Sovyet yönetiminin kurulmasını izleyen yıllarda tarikatların müslüman cemaatler üzerindeki etkileri ile nüfuzunun kırılması için zecri tedbirler uygulamayın konmuşsa da bunda Sovyet rejiminin pek başarılı olamadığı görülmektedir. Zira Sovyet sosyologlarının bu alanda yaptıkları araştırmalar, özellikle Kuzey Kafkasya'da hala tarikatların etkinliklerini sürdürdüklerini ortaya koymuştur.⁴⁵ V.G.Fivovarov'un 1975 yılında Çeçen-İnguş halkı hakkında verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Pivovarov, "bu cumhuriyette müslümanların yarıdan fazlasının bir müred tarikatını üyesi olduğunu" belirtmiştir.⁴⁶ Bennigsen ve Lemercier-Quelguy'm değişik verilerden yararlanarak yaptıkları hesaplara bakılırsa Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nde toplam müslüman nüfusun en az % 11'i bir tarikat mensubudur. "Fakat, tarikat mensuplarını gerçek sayısının bundan çok daha fazla olması kavvetle muhtemeldir. Gerçekten de Sovyet müslümanların, mantıken, gelişmiş Sosyalizmin vatanında çoktan gözden kaybolmuş olması gereken tarikat mensuplarının sayısını olduğundan fazla göster-

mekte bir menfaatleri yoktur. Ayrıca tarikatlar sosyalist rejim tarafından düşman muamelesi gördükleri, müntesipleri de cezai takibatlara uğradıkları için, müredler 'takiyye' uygulamakta ve onların birçoğu Sovyet araştırmacıların en objektif incelemelerini dışında kalmaktadırlar."⁴⁷

Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde I.A.Makatov'un altmışlı ve yetmişli yıllarda yaptığı iki ayrı araştırma da, anket uygulanan kitlenin yaklaşık % 10'luk kısmının tarikat mensubu olduğunu ortaya koymuştur. Altmışlı yıllarda kendisine soru yöneltilen 945 kişiden 459'u (%48.2) kendilerini "gerçekten inanan müslümanlar", bunlardan 71'i (%8.6) de Arapçayı bildiklerini ifade etmişlerdir⁴⁸ ki bu kişilerin tarikat mensubu oldukları pek muhtemeldir. Yine Makatov'un yetmişli yıllarda müslüman aileler üzerinde gerçekleştirdiği bir başka araştırmada kendilerine soru yöneltilen 2400 kişiden 1251 kişi(% 52.2) müslüman, 175 kişi (%7.3) ise Makatov'un "cami dışındaki dini otoriteler" şeklinde formüle ettiği kimselere mensup olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁹ Makatov'un formülasyonundan tarikat liderlerinin anlaşılacağı gayet açıktır. Bu verilerin güvenilirliği ayrı bir konu ise de, anket uygulanan isanların %7.3'ünün tarikatla ilgilerini ifade etmiş olmaları ilgi çekici bir durum olarak değerlendirilmelidir. Tarikat mensuplarının "takiyye" (bilgileri gizleme) yapacakları dikkate alınrsa bu oranın gerçekte daha yüksek olması gerektiği söylenebilir.

Yetmişli yıllarda Karakalpak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Jumma Nazar Bazarbaev'in sorumluluğu altında yapılan kapsamlı bir araştırma, müslüman halkın dinsel duygusunu belirleme amacı taşıyordu.⁵⁰ Bazarbaev, dinsel duyguların şiddetine göre inceleme yaptığı müslüman kitleyi altı kategoriye ayırmıştır. Birinci kategoriye dinsizlere karşı müsamahasız olan, dinsel emirlerin titizlikle uygulanmasını isteyen, yönetimde aktif görev almayan ve dinin insana gerekli ve medeniyetin temeli olduğunu beyan eden kişileri dahil etmiş ve bunları "Fanatik müslümanlar veya İmanlı müslümanlar" şeklinde formüle etmiştir. Araştırmacı, oruç tutan, İslami geleneklere uyan, fakat kendi görüşlerini başlarına telkin etmeyen kişilerin yer aldığı İkinci Kategoriye "Geleneksel Müslümanlar" derken; Allah'a inanan, düzenli şekilde namaz kılmayan, oruç tutmayan ve fakat dinsel ahlaka riayet edenleri "Mütereditler" kategorisine almıştır. Namaz ve oruçları olmayan, İslami akidelerle ilgisi bulunmayan, sadece dinsel/folklorik adetlere (çocukları sünnet ettirme, sadaka verme, kurban vs.) uyma gibi davranış gösterenleri "Bazı dinsel törelere uyanlar" kategorisine; müslüman veya gayri müslim olduğu belli olmayan, kendilerini zaman zaman müslüman gösterenleri "Yakınlarının baskısı ile bazı dinsel törelere uyanlar" kategorisine ve nihayet dinsel ibadete ve adetlere uymayan, merasimlere katılmayana, sadece çocukları sünnet ettirme, dinsel nikah yaptırma gibi adetlere uyanları "Dinsizler" kategorisine yerleştirmiştir.⁵¹ 4593 Kişi üzerinde yapılan bu araştırmada grubun %11.4'ü birinci kategoriye, yani "Fanatik müslümanlar" sınıfına %14.4'ü de "Geleneksel müslümanlar" kategorisine yerleştirilmiştir. "Bazarbaev bunların tarikat mensubu olup olmadıkları hakkında ökel bir açıklama yapmamaktadır. Fakat bu kategoriye giren müslümanların sahip oldukları toleranssızlık, militanlık, misyonerlik ruhu, dinsizlerle her türlü diyalogu reddetme, psikolojik olarak Sovyet dünyasının dışına kaçma vb. özellikler, diğer Sovyet yazarlarının sufilere atfettikleri özellikler"⁵² olması

sebebiyle "fanatik müslümanlar" kategorisine giren % 11,4'lük kitlenin tarikatlarla ilgili olduklarını varsayabiliriz.

Yukarıda değinilen verilerle sağlıklı bir genelleme yapabilme imkanı pek yoksa da Sovyetler Birliği'ndeki müslümanlar arasında Resmi İslamın yanında ciddi biçimde varlığın hissettiren Halk İslamı içerisinde tarikatların etkisinin büyük olduğu ve çeşitli tarikatlara mensup olanların müslüman nüfusun en az %10'undan daha büyük bir kitleyi oluşturduklarını söyleyebiliriz.

SONUÇ

Bir uluslar ve kültürler mozayığı olan Sovyetler Birliği, tarihte İslam medeniyetinin en önemli kültür merkezlerinden biri olan Orta Asya'yı Kafkasyayı ve İdil—Volga bölgesini sınırları içerisinde barındırmasının yanı sıra günümüzde sahip olduğu müslüman nüfus ile dünyada beşinci büyüklükte İslam topluluğunun yaşadığı ülke olarak dikkat çekmektedir. Resmi rakamlara göre ülkedeki toplam nüfus içerisinde beşte birlik bir paya sahip olan müslüman topluluk, altı birlik cumhuriyetle çeşitli muhtar cumhuriyetler ve özerk eyaletlerde yaşamaktadır. Coğrafi bakımdan Orta Asya ve Kafkaslar Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdir. Etnik bakımdan ise Türk gruplar %85'lik oranla ekseriyeti temsil etmektedirler; İrani gruplarla Kafkas ulusları da önemli bir paya sahiptirler. Veriler Sovyetler Birliği'ndeki müslümanların bu ülkenin etnik ve dinsel kompozisyonu içerisinde zamanla doğru orantılı olarak giderek büyüyen bir orana sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Slav ve Rus gruplarını oranı zaman içerisinde giderek gerilerken müslümanların oranı artmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusyası'nda müslümanların toplam nüfus içerisindeki payı %12,6 iken 1990'ların başında bu oran % 20'ye çıkmış bulunmaktadır. Slav ve Rus nüfustaki gerilemeye karşı müslümanlarda gözlenen hızlı artışın gelecek yıllarda yavaşlayacağı beklenebilir. Esas itibariyle Sovyet müslümanlığı kentleşmemiş bir kitleyi temsil etmektedirler. Nüfustaki kırsal/kentsel oran şimdilik kırsal kesimin lehinde gözüküyorsa da sanileşmenin gelişmesiyle ve müslüman cumhuriyetlerin merkezi yönetimden daha özerk duruma gelmeleriyle paralel olarak kentleşme hızı artacak ve buna bağlı olarak da hızlı nüfus artışı ile doğurganlık oranını giderek gerileyeceği beklenebilir. Sovyet müslümanları yaş itibariyle genç aile yapısı bakımından ataerkil aile özelliğine sahiptir. Aile yapısını ataerkilliği ve nüfus gençliği ile nüfusun çoğunluğunun kırsal kesimde yaşaması arasında yakın bir ilişkinin varlığı dikkat çekmektedir.

Sovyet müslümanları, yürürlükteki siyasal rejimin monist özelliği sebebiyle dinsel ve kültürel bakımdan Devrim'den bu yana büyük sıkıntılara karşı karşıyadılar. Din eğitimi, basm-yaym rejimi, ibadetlerin yapılabilmesi gibi konularda devrim öncesine göre özürlükler ve imkanlar çok geriye götürülmüştür. 1985'ten bu yana uygulanan Glasnost ve Perestroyka politikaları çeşevesinde din ve vicdan hürriyeti, basm-yayın hayatı, demokratik haklar gibi ana konularda bazı iyileştirmeler yapılmışsa da bunların henüz uluslararası standartların gerisinde olduğu söylenebilir.

Sovyet müslümanlarında din, esas itibariyle ikili bir yapı arz etmektedir. Devletin kamu örgütü içerisinde teşkilatlandırılan dört din işleri başkanlığının (Bakü, Ufa, Ma-haçkale, Taşkent) temsil ettiği kamu otorisesinin denetimindeki din Resmi İslam olarak değerlendirilebilirken sivil ve geleneksel otoritelerin yönetim ve denetimleri altında olan ve halkın günlük sosyal hayatı içerisinde yer alan din Halk İslamını oluşturmaktadır. Ta-rikatlar ile geleneksel/folklorik kurumlar Halk İslamında etken olan temel yapılardır.

Sovyet müslümanlarının, siyasal rejimin yumuşaması ve demokratikleşmesiyle birlikte din ve düşünce hürriyeti alanında kazanacakları yeni haklar dinsel/sosyal yapının yeni şekil almasında etken olacaktır. Din eğitimi, basım-yayın düzeni, yurt dışı ile haberleşme ve ilişki kurma alanlarındaki yeniliklerin sosyal yapıda yeni oluşumların ortaya çıkmasında önemli rol oynamaları beklenebilir.

DİPNOTLAR

- 1- Bk. Shirin Akiner, *İslamic Peoples of the Soviet Union*, London 1986, s.16-18;
- 2- Bk. Yüz Uluslu Bir Halk, (Moskova) 1981
- 3- Akdes Nimet Kurat, "Bulgar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979. Cilt: II. s781-786; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri İkinci bası*. Ankara 1966.s. 17-18
- 4- Bk. M.Ali Kettani, *Muslim Minorities in the World Today*, London- New York 1986, s.57-59; A. Bennigsen- C.Lemercier-Queiguejay, *L'Islam en Union Sovietique*, Paris 1968, s.13-26.
- 5- Jen-Paul Roux, *L'Islam en Asia*, Paris 1958, s.235; Sophy Bobrovnikoff, "Muslims in Russia", *The Muslim World*, I, New York 1911, s.5-31.
- 6- Battal-Taymas, a.g.e., s.99-101.
- 7- Bk. Nadir Devlet, "Islam in Tataristan", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, V (2), London 1984, s.147-168.
- 8- A.Lé Chatelier, "les Musulmanes Russes", *Revue du Monde Musluman*, 1(2), Decembre 1907, s.147-168.
- 9- Bk. M.S.Rybakov, "Statistika Mousoulman w Rossii", *Mir Islama*, No: XI, 1913'den anan R. Majerczak, "Une Nouvelle Statistique de la Population Muslumane en Russie" *Revue du Monde Musluman*, XXVIII, Paris 1914, s.269-271.
- 10- R.Majerczak, "Une Nouvelle Statistique de la Population Muslumane en Russie" *Revue du Monde Musluman*, XXVII, Paris 1914, s.269.
- 11- Bk. "Islam in Russia since The Revolution " *Assian Affairs*, V(3), Germany 1918,
- 12- Bu ülkelerin müslüman nüfusları ile ilgili olarak derlediğimiz en son sayılar şöyledir: Endonezya 140 milyon (1987), Bengaldeş 86.6 milyon (1985), Pakistan 97 milyon (1986), Hindistan 85 milyon (1986). Bk. *The Far East and Australasia* 1988, London 1987.
- 13- Bk. Akiner, a.g.e., s. 40-41.
- 14- *Central Asia and Caucasus Chronicle*, VIII(4), July 1989, s.13-14.
- 15- Aynı yer.
- 16- 1986 yılında bir önceki yıla orana büyüme Tacik SSC'de % 3.4, Özbek SSC'nde %2.9, Türmen SSC'nde %2.8, Kırgız SSC'nde %2.3 olarak gerçekleşmiştir. (*Vestnik Statistiki*, NO:5, 1987'den *The Central Asia Newsletter*, VI(5) . . Oct. 1987, s.12)
- 18- Bk. *United Nations, 1982 Demographic Yearbook*, New York 1982, s.170-171

- 19- Bk. Türkkaya Ataöv, "Sovyetler'de İslam ve Milliyetçilik Üzerine", (Konuşan: Harun Aydın), İslam, Şubat 1990, s.22-24,
- 20- Bk. A.Bennigsen- C.Lemercier Quelquejay, L'İslam en Union Sovietique, Paris 1968, s.170-1973.
- 21- Bk. Akiner. a.g.e., s.41.
- 20- Sopy Borovnikoff, "Muslim in Russia", *The Muslim World*, I, Nw York 1911, s.5-31.
- 22- R. Majerczak, "-Une Nouvelle Statistique..." , *Revue du Monde Muslulan*, XXVIII, P aris 1914, s.269- 271; Bsennigsen- Le mercier- Quelgquejay, L'İslam en Uni-on..., s. 179.
- 23- Fazlur Rahman, "Evolution of Soviet Policy Toward Muslims in Russia: 1917-1965", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, II(1), London 1980, s.28-46.
- 24- Sparavochnik Propagandinsta l Agitateore (Moscow 1966), s.145'den *The Central Asia Newsletter*, VI(5), Oct. 1987, S.5.
- 25- Sovietik Kırgıztan, 11 mayıs 1988'den *The Central Asia Newsletter*, VII(4), Nov. 1988, s.7.
- 26- *The Central Asia Newsletter*, VI(5)), Oct. 1987, s.5-6.
- 27- Bk. *The Central Asia Newsletter*. VIII(4), Aug. 1989, s.5.
- 28- *The Central Asia Newsletter*. VIII(4), Aug. 1989, s.6.
- 29- *Zaman*, 10 Mayıs 1990
- 30- Bk. Faazlur Rahman, a.g.m., s.40; Akiner, a.g.e., s.36-37; Kettani, a.g.e., s.69
- 31- Bk. Grace Hallsell, "Islam in A Communist State", *Aramcao World*, Jan, Feb. 1990, s.34-42.
- 32- *Central Aisa and Caucasus Chronicle*, VII(3), July 1989, s.19.
- 33- *Milliyet*, 21 Nisan 1990.
- 34- Bk. Akiner, a.g.e., s.30.
- 35- *Times*, March 12, 1990, s.29.
- 36- Bk. Fzlur Rahman, a.g.m, s.40.
- 37- Jumma-Nazar Bazarbaev'in Özbekistandaki Karakalpaklar hakkında yaptığı araştırmada, deneklerin %21.5'i kendilerin dinsiz, %20.6'sı müsiüman olmayıp yakınları-nın baskısı ile bazı dinsel törelere riayet ettiklerini, % 18.5'i ise esasa taalluk etmeyen dinsel törelere riayet ettiklerini açıklamışlardır. İ.A.Makatov'un Kuzey Kafkasya'da ger-

çekleştirdiği bir araştırmada da denek grubunun %13.6'si din konusunda mütereddit sınıfına yerleştirilmiş olup bunlar dine inanmamaktadırlar. (Bk. Bennigsen-Lemercier Quelquejay, Sufi ve koniser, Trc. Osman Tütrer İstanbul 1988, s.70-72).

38- Bk. Jean-Paul Roux, a.g.e., s.244-245; Bennigsen-Lemercier Quelquejay, L'İslam en..., S. 158-170; Aynı yazarlar, Sufi ve Komiser, s.32-35; Akiner. a.g.e., s.33-36.

39- S.Enders Wimbush, "Soviet Muslims in the 1980", Journal Institute of Muslim Minority Affairs, VI(1), London 1985 si52-166.

40- Central Asia and Caucasus Chronicle, VIII(3), July 1989, s.18.

41- Timur Kocaoğlu, "Islam in the Soviet Union: Atheistic Propaganda and 'Unofficial' Religious Activities", Journal Institute of Muslim Minority Affairs, V(1), London 1983, s.1455-152.

42- Bertold Spuler, "1942'den Beri Rusya'daki Müslümanların Durumu", (Tercüme: Eşref Bengi Özbilen), Türk Dünyası Araştırmaları, (63), Aralık 1989, s.207-211.

43- John Lawton, "Crescent and Star" , Aramco World, Jan, Feb. 1990, s.3.

44- Bk. Bennigsen-Lemercier Quelquejay, Sufi ve ..., s.77-103.

45- Bk. Aynı eser, S.141-145.

46- V.G. Pivovarov, "Problemy Blta, Natsional'nykh tradistsii i verovanii v Checheno-İngushoi ASSR Sotsiologicheskie issledovnaniia", Voprosy nauchnogo ateizma, 1975, XVII, s. 136'dan Bennigsen Lemercier Quelquejay, Sufi ve ...s.160.

47- Bennigsen-Lemercier Quelquejay, Sufi ve ..., s.160.

48- I.A.Makatov, "Osslablenie religioznosti sovremennogo musul'mannina na materialakh sotsiologicheskikh issledovaniı v respublikakh Daghestane i Checheno-İngushetii", Materialj nauchnoi konferensii: "Modemizatsiia İslama l aktual'nyevopros nauchnogo ateizma", Moskova 1968, s.96'dan Bennigsen- Lemercier Quelquejay, Sufi ve..., s.164.

49- Aynı eser. s.164.

50- .N.Bazarbaev, Sekuliarizatsiia Sostsialisticheskoi Karakapakii, Nukus 1973. Araştırmayı tanıtan ve verilerden haber veren Bennigsen-Lemercier Quelquejay, Sufi ve..., s.165 vd.

51- Aynı eser. S.67-71

52- Aynı eser. s.166.